

ДО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО: ГАЛЛЬСЬКИЙ (1932-1945) ТА МАРБУРЗЬКИЙ (1945-1949) ПЕРІОДИ

У статті розглядається наукова та викладацька діяльність Дмитра Чижевського під час його перебування у Німеччині у містах Галле та Марбург, а також: аналізуються його творчі здобутки впродовж: цього періоду. Автор, спираючись на численні архівні матеріали та спомини колег й учнів Д. Чижевського, реконструює творчий шлях ученого.

Перебуваючи у Празі, Дмитро Чижевський продовжував підтримувати тісні контакти з науковими колами Німеччини, насамперед з потужним філософським осередком у Фрайбурзі, де він свого часу студював [1]. І коли постало питання про пошук нового місця роботи [2], він спрямовує свої зусилля на отримання посади в німецькому науковому світі. У 1931 р. кандидатура Чижевського як лектора славистики була висунута одночасно в університетах Бонна і Галле: він обирає Галле і з 1932 р. починає викладати в Об'єднаному університеті Галле-Віттенберг ім. Фрідріха [3] на посаді «позапланового лектора російської мови». Проте він не розриває зв'язків із Прагою і, принаймні до 1937 р., щороку кілька місяців канікул проводить у Чехословаччині, відвідуючи свою родину і продовжуючи співпрацювати з багатьма науковими установами, членом яких він був. Починаючи свою науково-викладацьку кар'єру в Галле, Чижевський сподівався невдовзі захистити другу докторську дисертацію і одержати місце ординарного професора. Однак обставини склалися по-іншому. Спочатку не була визнана його перша докторська праця «Гегель і французька революція», яку він захистив у 1929 р. в Українському Вільному Університеті у Празі (оскільки в Німеччині визнавали насамперед праці, захищені у німецьких університетах). І замість габілітації Чижевський мусив підтверджувати свій перший докторат, захищаючи нову дисертацію, що він і зробив у 1933 р., блискуче склавши відповідний іспит та захистивши працю «Гегель у Росії» з найвищою оцінкою «Summa cum laude». Працю було видано двічі німецькою мовою у 1934 і 1961 рр., російською - у 1939 р., а 2005 р. зроблено переклад українською (праця увійшла до 4-томного видання вибраних творів Д. Чижевського, яке вийшло у видавництві «Смолоскип»). Пізніше Чижевський готував також і габілітаційну роботу, але вона загубилася під

час його термінового від'їзду з Галле у червні 1945 р., і він вже її не відновлював. У 1933 р. до влади прийшли націонал-соціалісти, і становище Чижевського як слов'янина і колишнього члена соціал-демократичної партії, до того ж одруженого з єврейкою (Лідією Ізраїлівною Маршак), значно ускладнилося. Йому загрожувало звільнення з університету і відправлення до концентраційного табору. Однак доля і цього разу була ласкава до вченого: оскільки він обіймав посаду звичайного службовця, а не чиновника, куратору Галльського університету вдалося відстояти Чижевського. Він залишився викладати в університеті і навіть мав певний «творчий простір». Але його подальша науково-службова кар'єра за тих умов була неможлива, і протягом 13 років він був лише лектором славистики. І хоча у 1939 р. його було обрано кандидатом на екстроординарну професуру у Віденському університеті, а у 1941 р. - ординарним професором Прессбурзького університету (Словакія) - зайняти ці посади він так і не зміг. Через ці ж обставини не змогли до нього приїхати і дружина з донькою. Лідія Чижевська-Маршак після закінчення німецького медичного інституту в Празі працювала лікарем у місті Римаржові (Romerstadt) у чеській Сілезії, куди неодноразово на вакації приїздив і Дмитро Чижевський, але перед початком війни вона разом з донькою емігрувала до США, де й прожила решту життя.

Проте, незважаючи на свою досить скромну посаду позаштатного лектора російської мови, Чижевський, крім лекцій з російської, української, польської, чеської і словацької мов, читав курси з історії слов'янської літератури, філософії, компаративістики, лінгвістики, історії церкви. Крім Галльського, він з 1935 по 1938 рік за сумісництвом викладав славистику в університеті Ієни. Визнаючи його наукові заслуги, йому дозволили без габілітації носити титул професора,

який він мав ще з Праги, і керувати роботою докторантів, що могли робити тільки ординарні німецькі професори. Успішній роботі зі студентами сприяла і робота поза університетом. Чижевський створює два гуртки: славістичний і філософський, до яких входять найбільш працездатні й талановиті його студенти і аспіранти. Заняття у цих гуртках проходили переважно у Чижевського вдома, де студенти після доповідей та дискусій могли оглянути нові книжкові придбання вченого і попрацювати у його приватній бібліотеці. Періодично на таких засіданнях виступали гості, яких Чижевський спеціально для цього запрошував. Серед них були і досить відомі вчені. Іноді Чижевський пригосив своїх слухачів стравами власного кулінарного витвору, а готував він чудово і знав багато рецептів різних кухонь, які ретельно збирав і записував. Часто після лекцій Чижевський разом зі своїми студентами ходив у невеликі кав'ярні чи пивні бари, де у неформальній обстановці продовжувалася семінарська дискусія та велись розмови на різні теми [4]. Він вважав, що подібне спілкування допомагає студентам вільніше висловлювати свої думки і, отже, краще засвоїти матеріал.

Д. Чижевський брав також участь у роботі невеликої групи інтелектуалів-антифашистів, через яких мав можливість матеріально підтримувати в'язнів концентраційних таборів і надавати посильну допомогу людям, вивезеним на примусові роботи до Німеччини.

Попри різні життєві колізії і ускладнення цього періоду Чижевський активно продовжує свої наукові дослідження і архівні пошуки. Наполегливість та копітка праця вченого призвели до сенсаційної знахідки в архіві Фонду ім. Франке (Franckeschen Stiftungen in Halle): йому пощастило знайти головну працю визначного чеського мислителя-гуманіста, письменника і педагога Яна Амоса Коменського (1592-1670) - «De rerum humanarum emendatione consultatio catholica» («Загальна порада про виправлення справ людських»), яку вже більше 200 років вважали загубленою (або й взагалі ненаписаною). Д. Чижевський так згадує про цю подію: «Після декількох чеських і польських знахідок одного разу в кінці зимового семестру 1934/1935 рр. [5] до моїх рук потрапили три об'ємні зв'язки рукописів, що мали заголовок «Пансофія». Оскільки вже в Празі я займався Коменським, то при перегляді рукописів мені впало в око, що план цієї праці загалом збігався з відомими із літератури планами «Пансофії» Коменського» [6]. Чижевський під загальною позначкою «Пансофія» знайшов перші три книги твору Я. А. Коменського, над яким автор працював більше 25 років. Узагалі твір складається з 7 окремих книг: 1. Panegesia (Панегер-

зія), 2. Panaugia (Панаугія), 3. Pansophia (Пансофія), 4. Pampaedia (Пампедія), 5. Panorthosia (Панортозія), 6. Panglottia (Панглотія), 7. Pannuthesia (Панутезія). Згодом Д. Чижевський відшукав у бібліотеці й інші частини цієї праці. У своїх спогадах він зазначав: «Після багаторічних пошуків (в архіві та бібліотеці Фонду ім. Франке.- / . В.) було знайдено 89 видань Коменського. Переважно це були перші видання, котрі за деяким винятком не були каталогізовані під іменем автора» [7]. Віднайдена Чижевським праця Коменського, написана у бурхливу добу бароко, пройнята духом універсалізму і є однією з визначних пам'яток не тільки чеської, а й взагалі європейської духовної історії. І Д. Чижевський, який зробив чи не найбільший внесок в історію систематизації літературної спадщини Коменського, по праву посідає центральне місце у коменіологічних студіях [8]. Проте слід зазначити, що до дослідження творів Я. А. Коменського, яке активізувалося після знахідки, вчений прийшов не випадково - це було логічним продовженням його студій над історією слов'янської філософії, зокрема слов'янської містики, які він розпочав з ґрунтовного дослідження філософії Сковороди [9]. Свого часу Чижевський писав: «Праця над філософією Сковороди для мене не ізольована праця - вона тісно зв'язана з працею над іншими представниками слов'янської містики (здебільшого ще менш дослідженими, ніж Сковорода) - до Сковороди доведеться мені повертатися і в тих працях про слов'янських містиків, що я помалу готую: в працях про українців П. Величковського та С. Гамалію, про чехів Штітного, Яна з Єнштайна, Коменського та Бриделя, про забутого польського містика Склеуса... Та в праці про Сковороду можна вже намітити деякі основні провідні лінії для характеристики слов'янських містиків узагалі» [10]. Отже, вивчення творчості Коменського було цілком у контексті його досліджень духовної історії слов'ян. Чижевський багато часу присвячує коменіологічним студіям: перечитує всі праці Коменського (у старих та нових виданнях), опрацьовує літературу про нього (яка вже тоді була значною), пише статті та готує до видання знайденні праці з власним коментарем. Щодо останнього пункту, то Чижевський мусив передрукувати понад 2000 рукописних сторінок тексту, написаних латиною, а також знайдений ним «Lexicon reale pansophicum». Наскільки обережно Д. Чижевський ставився до цього рукопису, можна судити з його спогадів: «Оскільки Галле, як і всім німецьким містам, загрожувала постійна небезпека повітряного нальоту, я вирішив не переписані ще частини «Пансофії» і вдень, і вночі носити з собою у валізі, а вночі залишати поряд зі своїм ліжком. Мій образ, непо-

рушно пов'язаний з цією валізою, досі зберігся в пам'яті моїх галльських знайомих» [11]. У процесі опрацювання цих рукописів з'явилися численні статті та цікаві коменіологічні розвідки вченого, більшість з яких мала новаторський характер, а одна частина - саме «Пампедія» - була видана у 1960 р. з його ґрунтовними коментарями [12].

Повертаючись до аналізу наукової діяльності Д. І. Чижевського, зазначимо, що, починаючи з 1932 р., він в основному читав лекції зі славістики і розробляв славістичні курси (лише в короткий повоєнний проміжок часу з 1945 по 1949 роки викладав філософію у різних українських навчальних закладах). Однак серед славістів він був, коли не єдиним, то принаймні одним з небагатьох, хто мав фундаментальну філософську освіту і це, безперечно, вплинуло на його славістичні студії, зробивши їх більш глибокими і різноманітними. Доля вченого виявилася такою, що після перебування у Празі він був «застребуваний» переважно як славіст, а не як філософ і, зважаючи на різні об'єктивні обставини, не мав особливого вибору і, отже, мусив погоджуватися на посади, які йому пропонували. Однак перехід на посаду лектора славістики не означав для Чижевського кінець філософських досліджень - цією проблематикою він займався упродовж життя. Тільки під час його викладання у Галльському університеті ним було написано кілька праць у галузі філософії, а саме: «Коменський і західна філософія», «Філософія життя Людовіта Штура», «Гегель у слов'ян», «До проблеми філософської мови і філософії мови», «Натурфілософія В. І. Вернадського», «В. Липинський як філософ історії», «Достоевський - психолог», «П. О. Куліш-український філософ серця» тощо.

Визначивши для себе один з напрямів своїх досліджень терміном «германославіка» (що мало на меті дослідження німецького впливу на слов'янське духовне життя), Чижевський з початком Другої світової війни свідомо не публікує свої праці з цієї проблематики, оскільки німецький вплив у науці і культурі вважався одним з обґрунтувань політичних домагань гітлерівської Німеччини. Водночас, не будучи упевненим, принаймні до 1944 р. у тому, що слов'янські культури збережуться як окремі культурні одиниці, він свідомо поглиблює свої дослідження, присвячені цій темі й пише такі праці: «До символіки барочної поезії», «Пушкін і романтизм», «Коменський і німецький пієтизм», «Український літературний барок», «Історія української літератури», «До проблеми безсмертя у Достоевського», «Про світогляд Махи», «Драгоманов і Стронін», «Шевченко і релігія», «Українські друки в Галле» та ін. Велика частина цих праць тоді опублікована не

була, деякі побачили світ через десятиліття, а деякі було втрачено.

Завзятий бібліофіл і бібліограф Д. Чижевський у своїй приватній бібліотеці до червня 1945 р. зібрав понад 7000 томів. Тематично його бібліотека досить різноманітна [13], але домінує у ній славістична, філософська, богословська й соціальна проблематики. У цьому зібранні є чимало унікальних раритетних видань XVII-XX ст.; старовинних Біблій, а також рідкісні емігрантські періодичні видання (зокрема «Современные Записки», «Новый Град», деякі журнали Празького лінгвістичного гуртку, «Логос», «Русская мысль», «Евразийские тетради», журнал «Путь» тощо) та книги з авторськими надписами [14]. Але майже всю цю безцінну книжкову колекцію Чижевський змушений був залишити у Галле разом зі своїм, не менш цінним, особистим архівом, коли швидко виїжджав з міста напередодні появи там радянських військ. Архів Чижевського і частина бібліотеки, що збереглася, знаходяться зараз в Інституті славістики Галльського університету. Бібліотеку було каталогізовано: є електронна версія каталогу та його окреме видання [15]. Після каталогізації до бібліотеки відкрито вільний доступ - з книжками та журналами можна працювати в читальному залі Інституту славістики. Щодо архіву, який охоплює період від 1921 по 1945 рік, то у 90-х роках його було пронумеровано, але, на жаль, він поки що науково не оброблений і не описаний. У ньому зберігається 136 тек з різними матеріалами, серед яких більшість - це чернетки, рукописи, нотатки, конспекти і відбитки праць самого Чижевського, але є й відбитки праць інших учених. Переважну більшість тек розподілено за тематикою, наприклад: «Архів Франке», «Чеські видання», «Українська філософія», «Коменський», «Логіка», «Естетика», «Сковорода», «Гегель в Росії», «Лейбніц», «Шіллер», «Про формалізм в етиці», «Страхов», «Штур», «Спіноза», «Бакунін», «Чаадаєв», «Шевченко» та ін. Важливу і ще маловивчену складову архіву вченого становить його широке листування з видатними мислителями різних культур [16]. Увесь цей цікавий і багатющий матеріал потребує ґрунтовного дослідження і аналізу, щоправда, вільно користуватися та досліджувати архів поки що неможливо, але існує план його комп'ютерного сканування та введення до Інтернету.

1945-1949 рр. Марбурзький період

Залишивши Галле, Чижевський недовго перебуває у Геттінгені, а потім переїздить до Марбургу, де стає тимчасовим директором Семінару славістики при Марбурзькому університеті з подальшою перспективою отримання кафедри.

Практично наново створивши цей Семінар, Чижевський одночасно комплектує і його бібліотеку, докладаючи до цього багато зусиль та праці. Разом зі своїм аспірантом, у майбутньому визначним німецьким славістом Людольфом Мюллером, Чижевський створив спеціальну картотеку, в яку були внесені дані про славістичні фонди всіх бібліотек Марбурга, а в майбутньому планувалось провести реєстрацію відповідних фондів й інших бібліотек Західної Німеччини.

Багато часу Д. Чижевський приділяв науково-педагогічній роботі: він створює науковий гурток «Славістичне робоче товариство», членами якого були його найбільш здібні студенти й аспіранти, а також колеги-викладачі (засідання відбувались, як правило, раз на два тижня). Періодично доповіді у Товаристві виголошували й іноземні гості (наприклад, Ф. Ліб, В. Зеньківський, о. Г. Флоровський, В. Шілкарський та ін.), яких Чижевський спеціально запрошував на засідання. Як «елітний викладач», для котрого питання популярності й кількості студентів не були головними, він міг готувати і читати лекції навіть для одного-двох студентів і був щасливий, коли досягав взаєморозуміння [17]. У той повоєнний час гостро відчувався брак необхідних текстів та підручників, особливо з історії давньоруської літератури, і Чижевський ночами передруковував на своїй старій машинці окремі тексти або вибрані місця для того, щоб його студенти мали необхідну літературу і заняття проходили повноцінно. Так само як і в Галле, Чижевський продовжує традицію походів зі студентами до кав'ярень і неформального спілкування. Можна сперечатися про різні педагогічні методи, але не можна не відзначити той факт, що багато його студентів у подальшому стали професорами і відомими славістами. Отже, «педагогічний метод Чижевського», безперечно, мав свої позитивні сторони і добре сприймався слухачами. Чижевський взагалі любив спілкуватися зі студентами, друзями та колегами і, незважаючи на досить скромну квартиру, радо запрошував до себе гостей, обговорюючи з ними різні проблеми та наукові питання, розповідаючи про свої творчі плани та демонструючи книжки, які йому вдалося придбати [18].

З появою у 1945 р. на території Німеччини великої кількості українських емігрантів, які жили переважно у таборах ДіПи (Displaced Persons), відновилося українське культурне і наукове життя, в якому Чижевський брав активну участь. Він стає одним із фундаторів і активним членом Української Вільної Академії наук (УВАН), створення якої розпочалося 5 грудня 1945 р. на ініціативній нараді членів колишніх українських наукових установ (Української академії наук, Львів-

ського наукового товариства ім. Шевченка, Київського наукового товариства, Всеукраїнського Археологічного Комітету, Історично-філологічного товариства у Празі). У 1946 р. в Академії вже майже сформувалися академічні групи, і Чижевський входив одночасно до двох секцій: історії і теорії літератури та мовознавчої. З 1946 по 1949 рік учений виголосив безліч різноманітних доповідей на конференціях та секційних засіданнях УВАН, а саме: «Деякі проблеми дослідження формального боку віршів Шевченка», «До проблеми фонологічної та структуральної своєрідності слов'янських мов», «Проблеми дослідження поетичної мови», «Культурно-історичні епохи», «Пам'яті Юрія Клена», «Ідея Академії в українській культурі», «Володимир Вернадський - перший президент ВУАН» тощо.

Крім того, Чижевський розпочинає роботу над створенням окремої філософської секції УВАН. У 1947 р. він разом зі своїм приятелем і колегою по УВАН, засновником її бібліотеки та архіву Володимиром Міяковським, розповсюджує лист щодо організації філософської групи, де звертається до всіх науковців, хто працює у галузі філософії, з пропозицією виступити на філософській конференції. Проте не так багато українських науковців працювало у цій сфері, і створення групи затягнулося у часі. Ця секція розпочала роботу лише у 1948 р. (Чижевський прочитав такі доповіді: «Нова філософія і проблеми її періодизації», «Час і ритм в природі і суспільстві» тощо).

Д. Чижевський постійно друкується у різних українських виданнях: «Арка», «Наше життя», «Заграва», «Українська літературна газета» та інших, а також викладає в Українській богословській академії та в Українському вільному університеті (УВУ). Українські студенти тих років й дотепер з великою теплою згадують про нього та його лекції, які, на їхню думку, були одними з найкращих [19]. Щоправда, не завжди Чижевський знаходив розуміння в українських установах. Так у листі до В. Міяковського від 22 грудня 1947 р. він скаржиться, що отримав від керівництва УВУ листа, написаного у такій неприпустимій формі, що нічого подібного він за 23 роки своєї академічної діяльності не бачив: «Був би дуже Вам вдячний, якби Ви попросили когось, хто буває в Мюнхені (напр., Білецького), запитати там, в чому справа. Я вважаю «кроком назустріч» з мого боку, що я після цього листа не виступаю зараз зі складу університету. Роблю це, до речі, головне тому, що вважаю, що і самий тон листа, мабуть, продиктований бажанням, щоб я зараз з УВУ вийшов. Навіщо і кому це потрібно не знаю. Буду дуже вдячний за посередництво» [20]. Однак ця ситуація тривала, і за кілька років

у листі від 25 лютого 1949 р. тому ж адресату Чижевський знов повертається до теми своїх відносин з УВУ: «Хотів би приїхати до Мюнхену та Аугсбургу. Але п. декан Щербаківський, якого я на початку року запитував, коли я можу викладати (коли семестр в університеті), на лист мій досі не відповів. Маю вражіння, що мої виклади на університеті не те що, не цікаві, але й небажані». А в іншому листі до В. Міяковського від 12 липня 1949 р. Чижевський зазначає: «Що до історії літератури на УВУ, то я її б викладав (і навіть приїздив), якби мене про це попросили (не "вклоняючись", а просто подали думку), інакше просто незручно "становитись на перешкоді" чимсь іншим інспіраціям на такий курс» [21].

Неоднозначно до нього ставились і у різних українських політичних колах та угрупованнях. Це й не дивно, адже він був досить складною людиною, а ще належав до «післяреволюційної хвилі» українських емігрантів, з якою «повоєнна хвиля» не завжди знаходила порозуміння. Але Чижевський не зрадив себе і ні до яких політичних угруповань не пристав, його цікавила лише наука, і, з огляду на це, він спілкувався на наукові теми з представниками різних течій та напрямів і підтримував дружні стосунки з багатьма вченими та літературними діячами. До кола його старих українських друзів, серед яких слід виокремити Панаса Феденка, Євгена Маланюка, Освальда Бурггардта, Левка Чикаленка (з яким Чижевський познайомився ще в Олександрії, коли той, виконуючи завдання визначного археолога І. Вовка, приїздив в археологічну експедицію), з цього часу додалися: Ю. Шевельов, М. Ветухів, В. Міяковський, В. Барка, Ю. Блохин, Ю. Лавриненко, П. Одарченко, О. Прицак, Ю. Луцький. З ними він підтримував дружні стосунки впродовж життя. Незважаючи на напружену роботу в Марбурзькому університеті, Чижевський часто приїздив до різних таборів ДіПі, де у кожному мав добрих знайомих, які радо його зустрічали [22]. Чижевський із задоволенням спілкувався із співвітчизниками, товариства яких був позбавлений, перебуваючи під «протекторатом Третього Рейху», допомагав їм, та передовсім переймався українськими науковими справами. Зі своїми доповідями він їздив ледь не усією Німеччиною і виступав як у таборах ДіПі, так і в німецьких університетах. Відвідував і Гайдельберг, де була створена невелика група українських студентів Гайдельберзького університету, з якою він контактував. На жаль, перешкоджало цій діяльності погане здоров'я та брак грошей. Життя у гітлерівській Німеччині, постійне нервово напруження і погане харчування у повоєнні роки вкрай виснажили вченого. Він почав часто хворіти і часом навіть не мав сили встати з ліжка: «Дорогий

Володимире Варлаамовичу! - писав Чижевський до Міяковського 15 липня 1947р. - Сталася неприємна пригода: я вже мав відпустку для поїздки до Міттенвальду. Але захворів (грипом), після хвороби за тиждень друга (паратиф!). Отже, навіть дивую: як мій наскрізь виснажений організм .. дозволяє мені сьогодні писати листи»; в іншому листі (від 28 жовтня 1947 р.) читаємо: «Дорогий Володимире Варлаамовичу! Дякую за запрошення на конференцію літературної секції в Ашафенбурзі! Обов'язково туди поїду та прочитаю виклад... якщо там відбудеться і мовознавча секція, то прочитаю виклад і на ній. Щоправда, почуваю себе дуже зле. Чому не відомо. Тижнів 2 провів у ліжку встаючи лише для викладів»; «...Зараз не їду до Мюнхена, - писав Чижевський тому ж адресатові 7 березня 1947 р., - бо стоїть ще зима, але також і через гроші: гонорар за лекції ще не переслали, а навіть і платні за місяць! .. зараз закінчую філософський словник для видавця в Регенсбурзі. Як не заплотить, не знаю, що робити» [23]. Цей словник, на жаль, так і не був опублікований: лише його машинописний текст з багатьма рукописними виправленнями автора знайдено мною в Гайдельберзькому архіві вченого в Німеччині. Вважаю, що це була важлива праця для історико-філософського українознавства: один з перших (а може й перший) український філософський словник, написаний за межами Радянського Союзу, тобто без жорсткого цензурування і політичного спрямування. Крім того, його автор був справжнім філософом - учнем Зеньківського, Гілярова, Гуссерля, Ясперса, Гайдегера, Кронера - людиною широкого світогляду і енциклопедичних знань. Однак ця праця Чижевського, на яку він витратив багато часу і сил, залишилась нікому невідомою. У листі від 24 лютого 1948 р. Чижевський пише Міяковському з Марбурга: «Між тим тут сидіти майже не можливо. Посади все ще немає. їсти нічого (пакунки з осені не приходять). Поки ще якось витримує. Але цей тиждень нічого, крім хліба, не видають». Проте писати тільки про побут не у його стилі, бо для нього завжди на першому місті були наукові справи: «Лише книжок сила. Мюллер (мій асистент) складає їх спис. Думаю, що Вас дуже задовольнить. Є великі рідкості (ще й перед війною в Німеччині). Помалу доповнюю історію філософії на Україні (або дещо перероблюю)» [24]. Що до «пакунків» (чи посилок), про які йдеться у листі, то їх в основному висилала йому дружина, Лідія Чижевська-Маршак, яка працювала лікарем-дерматологом в одній із Чиказьких лікарень у США. Після війни вона розшукала свого чоловіка і дбала про нього, постійно надсилаючи пакунки з речами та харчами, проте більша їх частина, як впливає з листування [25], чомусь

не доходила до адресата, як і пакунки, що іноді відправляли йому друзі. Але навіть тією часткою, що потрапляла до нього, він ділився зі своїми студентами, більшість з яких на той час вже мали родини. Він намагався не тільки чомусь навчити їх, а й, наскільки міг у цей важкий час, підтримував матеріально, щоб вони мали змогу вчитись далі.

Лідія Ізраїлівна була і одним з головних ініціаторів переїзду Чижевського до Америки. До речі, Чижевський намагався переїхати до Сполучених Штатів ще напередодні війни у 1938 р. Він вів переговори з Колумбійським університетом, але війна перешкодила цим намірам. У 1946 р. це питання знову набуло актуальності, і його дружина звернулася до Романа Якобсона, який тоді викладав у Колумбійському університеті, з проханням знайти для Чижевського місце викладача та допомогти з оформленням відповідних документів. Р. Якобсон взяв активну участь у подальшій долі Чижевського. Однак оформлення документів і одержання візи затяглося на довгих 2,5 роки, оскільки швидкому переїзду Чижевського до США перешкодили два фактори: бюрократична система і він сам. Голова департаменту славистики Колумбійського університету Ернест Сіммонс затягував оформлення потрібних документів (як з'ясувалося пізніше, він не дуже приязно ставився до Чижевського за різку критику російського демократа В. Белінського в праці «Гегель у Росії» і, отже, не особливо прагнув бачити його на своєму факультеті), хоча зрештою під тиском Якобсона підготував і відіслав усі необхідні документи. Багато часу також було витрачено на одержання різних медичних довідок, оскільки в ході медичного обстеження з'ясувалося, що Чижевський у молоді роки хворів на сухоти (потрібні були довідки, що він не мав цієї хвороби останні три роки). До того ж усі документи (особливо ті, які стосувалися американської візи) дуже повільно «рухалися» різними офіційними інстанціями. Але все-таки головна причина затримки, на нашу думку, полягала не стільки у бюрократичній системі, скільки у самому Чижевському, якій начебто і хотів залишити голодну і зруйновану Німеччину, проте щиро любив цю країну, був тісно пов'язаний з німецькою науковою традицією. У своєму відкритому листі до Томаса Манна він писав: «...ніде я не зміг би почувати себе вдома

так, як в Німеччині...» [26] Не можна забувати і те, що на час одержання візи Чижевському було вже 55 років і все його наукове життя пройшло в Європі. Переселення у далеку Америку лякало його, до того ж він не володів англійською мовою. Мабуть, він так ніколи і не зважився би на цей крок, якби не скандал з Гессенським міністром культури. Останній через інтриги і доноси колег Чижевського по Марбурзькому університету привселюдно в пресі оголосив його «шпигуном», «комунистом» і «некваліфікованим славістом». Усе це було незрозуміло, зважаючи на аполітичність Чижевського, наукові заслуги і загальне визнання його авторитету серед славистів. Саме в цей час Дмитро Чижевський разом з видатним славістом Максом Фасмером розробляв перспективну програму зі славистики для усіх західнонімецьких університетів. У пресі з'явилися статті на підтримку Чижевського, написані його друзями та колегами. Однак цей скандал справив на нього гнітюче враження і завадив його науковій кар'єрі: він не був затверджений міністерством на кафедрі славистики ні в Марбурзі, ні в інших університетах, де розглядалась його кандидатура (наприклад, у Франкфурті та Мюнстері). І це спонукало його прийняти остаточне рішення щодо переїзду у США, крім того, переїхати до Америки йому постійно радили його близькі друзі В. Зеньківський, о. Г. Флоровський, Б. Ніколаєвський та ін.

Незважаючи на труднощі цього періоду, серед яких відчутнішими були голод, хвороби та брак наукової літератури, працездатність Чижевського не зменшувалась: він викладає в німецьких і українських вищих навчальних закладах, пише і друкує свої праці, багато рецензує, часто їздить з доповідями по Німеччині. В цей час виходять його праці: «Достоевський і Ніцше», «Деякі проблеми дослідження формальної сторони поезії Шевченка», «Історія філософії 1: антична філософія», «Страхів, Достоевський, Ніцше», «Історія давньоруської літератури 11, 12 і 13 століть. Київська епоха», «Початок і кінець ідеологічних епох», «Чаадаєв: філософські листи», «Культурно-історичні епохи», «До проблеми бароко», «Своєрідність російської мови», «Пушкін і російська мова», «Сімнадцяте сторіччя в духовній історії України» та ін.

1. Про філософські студії Д. Чижевського та празький період його життя див.: Вапякo I. B. До інтелектуальної біографії Дмитра Чижевського: празький період (1924-1932)//Наукові записки НаУКМА. - К., 2004.- Т. 25: Філософія та релігіознавство.- С 83-88.

2. На той час, перебуваючи у Празі, Д. Чижевський викладав кілька філософських дисциплін в Українському педагогічному інституті ім. Драгоманова та читав філософію в Українському вільному університеті. Але з середини 20-х років уряд Чехословаччини, який спочатку активно допомагав російським та українським емігрантам, поступово перестав виділяти гро-

ші на підтримку різних емігрантських установ, у тому числі і навчальних, багато з яких занепало, що і змусило викладачів шукати роботу в інших місцях. Почався масовий відтік творчої інтелігенції із Праги.

3. Тепер університет називається: Університет Галле-Віттенберг ім. Мартіна Лютера (Martin Luther-Universitat Halle-Wittenberg). Цікаво, що у цій назві, як і в самому закладі, об'єдналися не приміренні колись супротивники, які протягом XVII-XVIII ст. вели нескінченні наукові суперечки, а саме, Галльський університет, що був на той час осередком пієтизму, та Віттенберзький університет, який був осередком лютеранських

- ортодоксів і де свого часу викладав Мартін Лютер (1483—1546). Цей «похід» проти пієтизму відомий в історії як «Спір Віттенберга і Галле».
4. Чудові спогади про діяльність цих гуртків і, головне, про творчу атмосферу, що там панувала, залишив один зі студентів Д. Чижевського Вольфганг Беркефельд. Див.: *Berkefeld W. Zum Geleit. Ein kleiner Kreis in Halle / Orbis Scriptus: Dmitrij Tschizewskij zum 70.- Geburtstag; Munchen, 1966.* - P. 27-33. Матеріали щодо діяльності цих гуртків і перебування Чижевського у Галле є у спогадах його колишнього докторанта, визначного німецького славіста і теолога, автора багатьох праць з історії російського духовного життя Людольфа Мюллера, див.: *Мюллер Л. Воспоминания о Дмитрии Чижевском I Материалы к биографии Д. И. Чижевского (1894-1977): Сборник. Цей збірник, що нині готується до друку завдяки ініціативі німецького вченого В. Янца, містить багато архівного матеріалу, спогадів про Д. Чижевського та його листування. Автор статті також бере активну участь у підготовці цього збірника.*
 5. Пізніше німецький дослідник спадщини Д. Чижевського Вернер Кортгаазе уточнив дату цієї сенсаційної знахідки: 24 грудня 1934 р. Див.: *Кортгаазе В. Чижевський і Коменський. З історії відкриття та інтерпретації основного твору Яна Амоса Коменського // Дмитро Чижевський і світова славістика: Матеріали наукового семінару (Дрогобич, 17-18 травня 2003 р.). - Т. 1: Славістика. - Дрогобич, 2003.* - С 79-98.
 6. *Tschizewskij D. Wie ich die Handschriften der Pansophie fand II Tschizewskij D.: Kleinere Schriften. II. - Bohemica. - Munchen, 1972.* -S. 215-223.
 7. Там само.
 8. Оцінку коменологічних студій Чижевського дивись також: *Korthaase W., Hauff S. (Hrsg.). Comenius und der Weltfriede. Einblicke in das friedens fordemede Werk eines europaischen Weltbiirgers. - Berlin, 2001.*
 9. Див.: *Валляко І. Філософія Григорія Сковороди в осмисленні Дмитра Чижевського.* - К, 1996, - 55 с
 10. *Чижевський Д. Філософія Г. С Сковороди.* - Варшава, 1934. - С. 4.
 11. *Tschizewskij D. Wie ich die Handschriften der Pansophie fand II Tschizewskij D. Kleinere Schriften. II. - Bohemica; Munchen, 1972.* - S. 215-223. Згодом три передруковані копії цієї праці було відіслано різним людям: одну в Чехословаччину професору Й. Гендріху (цей матеріал став основою для чеського перекладу «Pampaedia» та «Panorthosia», які вийшли після війни); дві - друзям в Мюнстер і в Дрезден. Мюнстерський примірник згорів разом з інститутом, в який влучила бомба, дрезденський примірник Чижевському повернули після кількох років по війні. «Перший же екземпляр відносився до тих небагатьох речей, які я взяв з собою при своєму від'їзді з Галле в червні 1945 року», - зазначав Чижевський у вищезгаданій праці.
 12. *Comenius J. A. Pampaedia. LateinischcrText und deutsche Oberetzung. Herausgegeben von Dmitrij Tschizewskij in Gemeinschaft mit Heinrich Geissler und Klaus Schaller.* - Heidelberg, 1960.
 13. Коло наукових зацікавлень Д. Чижевського дуже добре відбиває тематичний зміст його бібліотеки, поділеної сучасними дослідниками на 38 розділів: загальні праці (переважно бібліографічного спрямування. - / . В.); наука і культура; комунікативно-наукові (або інформатика. - / . В.); інформація і документація; філософія; загальногуманітарні науки; теологія та релігієзнавство; історія; мова та літературознавство; белетристика; мистецтвознавство (загальне); окремі галузі мистецтва - живопис, графіка, скульптура, архітектура, художні ручні витвори мистецтва; театр, кінематограф, музика; загальне природознавство; математика; фізика; хімія; географія; астрономія; біологія; медицина; країнознавство та лісове господарство; домашнє господарство; загальні технічні науки; машинобудування, енерготехніка; електротехніка; транспорт; будівнича справа; технічнахімія, техніка, різноманітні технології; соціологія; етнологія та фольклор; географія, впорядкування простору, містобудування; спорт, дозвілля; психологія; педагогіка; освіта; економіка; юриспруденція; політологія.
 14. Більше інформації щодо двох приватних архівів та бібліотек Д. Чижевського у Німеччині див.: *Янцеу В. Врятувати, зберегти й осмислити. Про долю книжкових збірань та архівів Дмитра Чижевського у Німеччині // Дмитро Чижевський і світова славістика: Матеріали наукового семінару (Дрогобич, 17-18 травня 2003 р.). - Т. 1: Славістика. - Дрогобич, 2003.* - С. 135-163; *Валляко І. Наукова та архівна спадщина Дмитра Чижевського // Сіверянський літопис-Вип. 1 (61). - Чернівці, 2005.* - С 113-119.
 15. У 1998 р. Міністерство культури землі Саксонія-Ангальт виділило кошти на науковий проект під керівництвом професора Ангели Ріхтер (Angela Richter), організаційну частину якого виконував Андре Аугустін (Andre Augustin). Метою цього проекту було вивчення фонду бібліотеки Д. Чижевського, його каталогізація та введення до Інтернету (проект було розраховано на 2 роки і 4 місяця), а також публікація каталогу окремим виданням. У квітні 2001 р. каталог з'явився в Інтернеті ~ це була спільна праця Universitäts- und Landesbibliothek Sachen-Anhalt in Halle, а у 2003 р. каталог вийшов окремим друкованим виданням. Див.: *Валляко І. Dmitrij 1. Tschizewskij und seine Hallesche Privatbibliothek I Herausgeben von Angela Richter und Swetlana Mengel. - Miinster-Hamburg-London: LIT Verlag, 2003.* -480 s. //Український гуманітарний огляд. - 2004. - Вип. 10. - К, 2004. - С. 269-274.
 16. Серед кореспондентів Д. Чижевського цього періоду: А. Бем, Е. Бенц, І. Бунаков-Фондаминський, С. Гессен, Р. Гуардіні, Е. Гуссерль, Д. Дорошенко, А. Койре, Ф. Ліб, М. Лосський, І. Мірчук, Я. Маршак, Б. Ніколаєвський, І. Огієнко (о. Ларіон), Е. Ротхакер, Ф. Степун, М. Трубельський, Я. Паточка, П. Савицький, П. Струве, Е. Утітц, С. Франк, М. Фасмер, П. Феденко, Г. Флоровський, М. Гайдеггер, Р. Якобсон, Б. Яковенко та ін.
 17. Людольф Мюллер у своїх споминах так згадує про марбурзькі студії у Д. Чижевського: «Самі години занять були насолодою для тих, хто був здатний ними насолоджуватись, хто, не дивлячись на зовсім не блискучу риторику, не дивлячись на вігіваті формульованій, міг оцінити всеохопне знання матеріалу і літератури, самостійні судження, установлення міждисциплінарних зв'язків і хто радів навіть шим вігіватим формулюванням...» Див.: *Мюллер Л. Воспоминания о Дмитрии Чижевском II Материалы к биографии Д. И. Чижевского (1894-1977): Сборник.*
 18. Так, 1946 р. він дуже гостинно прийняв у себе тоді ще молодого докторанта, а згодом визначного українського вченого, тюрколога, засновника українських студій у Гарвардському університеті Омеляна Прицака, який приїхав до Марбурга у пошуках потрібної йому літератури для докторської дисертації (адже на той час частина Берлінської бібліотеки була перевезена у Марбург). О. Прицак кілька місяців гостював у Чижевського і пізніше згадував, що Чижевський вставав дуже рано (він взагалі пишався тим, що йому потрібно небагато часу на відпочинок), працював, потім снідав і йшов або до інституту, або до антикварних книжкових магазинів, де завжди знаходив якісь цікаві для себе речі (Дмитро Іванович почав колекціонувати, крім іншого, й різномовні писання графоманів, які потім із задоволенням читав своїм слухачам). Вечорами Чижевський часто готував вечерю і частував О. Прицака, який зазначає, що він знав багато різних рецептів і вмів дуже смачно готувати навіть за невеликого вибору продуктів. Якось він навіть розповів гостеві, що серйозно працює над темою: «Філософія кулінарного мистецтва», але, напевне, це були лише плани, оскільки праця так і не була написана.
 19. Під час перебування у США за програмою ім. Фулбрайта мені вдалося поспілкуватися з кількома слухачами Чижевського тих повонених років (наприклад, з професором О. Прицаком, п. Наталею Ішук-Пазуняк, п. Марком Антоновичем та ін.), і всі вони майже миттєво пригадували лекції та доповіді Д. Чижевського, настільки яскраво вони закарбувалися у їхній пам'яті, відзначали його високий професійний рівень, водночас підкреслювали його шире й доброзичливе ставлення до українських студентів.
 20. Архів Української вільної академії наук (Нью-Йорк). Некаталогізована колекція В. В. Міяковського.
 21. Там само.
 22. Наталя Ішук-Пазуняк у своїх спогадах про Д. Чижевського «Жмутькі спогадів» (мають бути надруковані у збірнику «Матеріали к биографии Д. И. Чижевского (1894-1977)» згадує, як він неодноразово відвідував їхню родину в таборі Сомме-

- Казерне, і її мати, Шульгина-Ідук, котра була знайома з Чижевським ще з київських часів (він вчився разом з її братом Володимиром Шульгиним і часто бував у них вдома), частувала його кавою, яку Чижевський дуже любив. Разом з ними у приміщенні жила й велика родина Міяковських, до яких Чижевський радо заходив. І Марко Антонович (син Дмитра Антоновича, з яким Чижевський товаришував ще з празьких часів) у розмові зі мною згадував Чижевського, як доброго і часто гостя своєї родини, якого він також пригощав кавою. Відвідував Чижевський і Юрія Шевельова, а також давав свої статті до МУРівського журналу «Арка», про що останній написав у своїх спогадах: *Шевельов Ю. Я-мене-мені...*: Спогади. У 2 т.- Харків-Нью-Йорк, 2001.- Т. 2.- С 118.
23. Архів Української вільної академії наук (Нью-Йорк). Некаталогізована колекція В. В. Міяковського.
24. Там само.
25. Листи Лідії Чижевської-Маршак зберігаються у Гайдельберзькому приватному архіві Дмитра Чижевського, що знаходиться у відділі рукописів і рідкісних друкованих видань Гайдельберзької університетської бібліотеки під шифром Heid.Hs.3881, рубрика «С» (листування).
26. Чернетка відкритого листа до Томаса Манна зберігається у приватному архіві Д. Чижевського (UB Heidelberg, Hs.3881, A). Грунтовний коментар до цього листа зробив В. Янцен. Див.: Письмо Д. Чижевського Томасу Манну с коментарем В. Янца/ / Дмитро Чижевський, особистість і творчість: 36. матеріалів міжнародної конференції (13-15 червня 2002 р., Прага).- Прага, 2004.- С. 429-443. Ще одна публікація цього листа здійснена Вернером Кортгаазе разом з його коментарем: *Кортгаазе В. Дмитрий Чижевский и Родина его выбора.*- Берлин, 2003.- С. 17-23.

Iryna Valyavko

**TO THE INTELLECTUAL BIOGRAPHY OF DMYTRO CHYZHEVSKY:
THE HALLE (1932-1945) AND MARBURG (1945-1949) PERIODS**

This article is about scientific activities of Dmytro Chyzhevsky at the time when he was in Germany: Halle and Marburg and also is analyzing his heritage at this period. Using many archive materials and reminiscences of D. Chyzhevsky's colleagues and students, author is researching in details creative way of the scientist.